

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΑΜΟΥ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ,
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

ΣΥΖΥΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ Α΄ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΣΚΕΨΕΩΣ
(13-14 Δεκεμβρίου 2002)

ΚΛΑΔΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΥΖΥΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑ

ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΝΟΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΑΜΟΥ, ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ,
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

ΣΥΖΥΓΙΑ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ Α΄ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΣΥΣΚΕΨΗΣ
(13-14 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2002)

© Κλάδος Έκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ
Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος,
Ἰασίου 1, 115 21 Ἀθήνα
τηλ. 210-7272 253, Fax 210-7272 251
<http://www.ecclesia.gr>
e-mail: periodika@ecclesia.gr
Ἔκδοση Α΄ 2008
ISBN 960-86870-9-8

Ἐπιμέλεια Ἐκδόσεως:
Κωνσταντῖνος Χολέβας

Διόρθωση Δοκιμίων:
Βασίλειος Δ. Τζέρπος, Δρ. Θ.

Στοιχειοθεσία - Ἐκτύπωση:
Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Ἐπεύθυνος Τυπογραφείου:
Νικόλαος Κάλτζιας, Πρωτομαγιάς 3, Κρουνέρι Ἀττικῆς

Ἐξώφυλλο:
Ἐσωτερικὸ ποτηρίου παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς
Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ΑΘΗΝΑΙ 2008

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 13 Δεκεμβρίου

- 17.00 Έναρξι εργασιών
-Χαιρετισμός του Προέδρου τής Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Γάμου Σεβασμ. Μητροπολίτου Φθιώτιδος κ. Νικολάου
-Προσφωνήσις καὶ κήρυξις τής Ἐνάρξεως τῶν εργασιῶν ὑπὸ τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου

Α΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος: Καθηγητὴς Ἐμμανουὴλ Περασελῆς

- 17.30 - 17.50 *Συζυγία καὶ τεκνογονία κατὰ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τοὺς Πατέρας*
Εἰσηγητὴς: Ἀρχιμ. Ἱερεμίας Φούντας
- 17.50 - 18.30 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως
- 6.30 - 6.50 *Ἀρχές καὶ κριτήρια ὀρθοδόξου ἥθους γιὰ μίαν ὑπεύθυνη πατρότητα καὶ μητρότητα*
Εἰσηγητὴς: Καθηγητὴς Ἀπόστολος Νικολαΐδης
- 18.50 - 19.30 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως
- 19.30 - 20.00 Διάλειμμα
- 20.00 - 20.20 *Ἡ θέσις τῶν Ὀρθοδόξων καὶ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Θρησκευτῶν γιὰ θέματα τεκνογονίας*
Εἰσηγητὴς: κ. Βασίλειος Φανάρας, Δρ. Θεολογίας
- 20.20 - 21.00 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως
- 21.15 Δεῖπνον

ΣΑΒΒΑΤΟΝ 14 Δεκεμβρίου

Β΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Συντονιστής: Καθηγητὴς Ἀλέξανδρος Σταυρόπουλος

- 9.00 - 11.00 Στρογγυλὸ Τραπέζι
Θέμα: *Προσεγγίσεις τῶν προβλημάτων τῆς τεκνογονίας: Πολιτικοοικονομικές, Δημογραφικές, Νομικές καὶ Κοινωνικές παράμετροι*
Συμμετέχουν: Συμεωνίδου Χάρις, Δημογράφος, Ἐρευνήτρια ΕΚΚΕ - Κριάρη Ἰσμήνη, Ἀναπλ. Καθ. Παντείου Παν/μίου - Βάγια Χριστίνα, Καθ. Κοιν. Ἐργασίας ΤΕΙ Ἀθηνῶν
- 11.00 - 11.30 Διάλειμμα
- 11.30 - 11.50 *Ἐρωτήματα καὶ ἀπορίες ἐνὸς λαϊκοῦ μέλους τῆς Ἐκκλησίας*
Εἰσηγητὴς: κ. Κωνσταντῖνος Καρακόλης, Δρ. Θεολογίας
- 11.50 - 12.30 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως
- 13.00 Γεῦμα

Γ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πρόεδρος: Πρωτοπρεσβύτερος Βασίλειος Θερμὸς

- 15.30 - 15.50 *Σύγχρονα βιοϊατρικὰ δεδομένα τῆς τεκνογονίας*
Εἰσηγητὴς: Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Σέκερης
- 15.50 - 16.30 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως
- 16.30 - 16.50 *Ψυχολογικὲς διαστάσεις καὶ ἐπιπτώσεις τῆς τεκνογονίας στὴ λειτουργία τοῦ ζεύγους καὶ τῆς οἰκογένειας*
Εἰσηγητὴς: Δημήτριος Καραγιάννης, Παιδοψυχίατρος, Θεραπευτὴς Οἰκογένειας

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

16.50 - 17.30 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς εἰσηγήσεως

17.30 - 18.00 Διάλειμμα

Δ' Συνεδρία

Πρόεδρος: Σεβασμ. Μητροπολίτης Φθιώτιδος κ. Νικόλαος

18.00 - 18.20 *Ὁ Πνευματικὸς ἐνώπιον τῶν προβλημάτων τῆς τεκνογονίας*

Εἰσηγητής: Πρωτοπρεσβύτερος Κωνσταντῖνος Καραϊσαρίδης, Καθηγητής Πανεπιστημίου

18.20 - 19.00 Συζητήσεις ἐπὶ τῆς Εἰσηγήσεως

19.00 - 9.30 Συναγωγή συμπερασμάτων

Βασιλείου Γ. Φανάρα,
Δρος Θεολογίας Α.Π.Θ.

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ
ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΓΙΑ ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΤΕΚΝΟΓΟΝΙΑΣ

Μακαριώτατε,
Σεβασμιώτατοι,
Ἐλλογιμώτατοι Κύριοι Καθηγητές,
Κυρίες καὶ Κύριοι,

Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Φθιώτιδος καὶ πρόεδρο τῆς Εἰδικῆς Συνοδικῆς Ἐπιτροπῆς Γάμου, Οἰκογενείας, Προστασίας Παιδιοῦ καὶ Δημογραφικοῦ Προβλήματος, κ. Νικόλαο, διότι μὲ συμπεριέλαβε στοὺς εἰσηγητὲς τῆς παρούσας διεπιστημονικῆς σύσκεψης μὲ θέμα «περὶ συζυγίας καὶ τεκνογονίας». Ἡ ἔνταξή μου στοὺς εἰσηγητὲς συνέβη λόγω τῆς ἐνασχόλησής μου μὲ τὴ διπλωματικὴ μεταπτυχιακὴ ἐργασία εἰδίκευσης στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Α.Π.Θ., ποὺ εἶχε τὸν τίτλο: «Ἡ τεκνογονία στὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη ποιμαντικὴ» (1992). Γιὰ τὰ

ἀποτελέσματα τῆς συγκεκριμένης ἔρευνας θὰ γίνει λόγος ἀναλυτικά στὴ συνέχεια, ἐνῶ θὰ ἀναφερθοῦν μὲ συντομία καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, τῶν Προτεσταντῶν, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ.

1. Οἱ ἀπόψεις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας

Α. Ἡ τεκνογονία καὶ ἡ συζυγικὴ συνουσία στὴν ὀρθόδοξην θεολογία

Ἡ τεκνογονία ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἔγγαμου βίου. Θεωρεῖται καὶ εἶναι σημαντικό γεγονός στὴ συζυγικὴ πορεία. Συνδέεται μὲ τὴν εὐρύτερην ἔννοια τῆς διαίωσης τοῦ εἶδους καὶ μὲ τὴ στενότερην τῆς ἀνατροφῆς καὶ διαπαιδαγωγῆς τῶν τέκνων, ἀποτελώντας κεφαλαιῶδες κομμάτι τῆς ζωῆς τοῦ ἀνδρὸς. Ἡ ἀπόκτηση τέκνων ἱκανοποιεῖ τὸ μητρικὸ καὶ πατρικὸ αἶσθημα, ἀποτελεῖ εὐλογία ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ δίνει τὴ δυνατότητα στὸ ἀνδρὸς νὰ γίνει συνδημιουργὸς μὲ τὸ Θεό, ἐκπληρώνοντας τὴν ἐντολή «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε». Ἀντίθετα, ἡ ἀτεκνία συνήθως θεωρεῖται δυσάρεστη. Ὁ γάμος ὅμως δὲν θεωρεῖται σὲ καμία περίπτωση ἀποτυχημένος, ἐξαιτίας τῆς μὴ ἀπόκτησης ἀπογόνων.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας τόνισαν τὴν ἀξία τῆς τεκνογονίας στὴν ἀνθρώπινη συζυγικὴ ζωὴ. Σημείωσαν ὅτι ἡ τεκνογονία ἀποτελεῖ βασικὸ σκοπὸ τοῦ χριστιανικοῦ γάμου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάλογη χριστιανικὴ ἀνατροφή καὶ διαπαιδαγωγή τῶν τέκνων.

Στὴν πατερικὴ σκέψη, καθὼς τίθεται σὲ πρωτεύουσα μοίρα τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο ἐναντι τοῦ ὑλικοῦ, ἡ τεκνογονία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ὡς πρῶτος καὶ

μόνος σκοπὸς τοῦ χριστιανικοῦ γάμου, διότι ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν μετέχει κυρίως τοῦ ὑλικοῦ κόσμου ποῦ ὑπόκειται σὲ φθορὰ ἀπὸ τὴν πρώτη κίβλας μέρα¹. Ὅμως ἡ παράχρησις τῆς συζυγικῆς συνουσίας μὲ τὴ συστηματικὴ φυγοτεκνία εἶναι κατακριτέα. Τὴν ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας καὶ τὸν ὑποβιβασμὸ τῆς συζυγικῆς ἐπαφῆς σπλίτευσαν οἱ Πατέρες μὲ τὸν ὑπερτονισμὸ τῆς ἀπόκτησης καὶ ἀνατροφῆς τέκνων.

Ἐξάλλου, ἡ ὑποταγὴ τοῦ γάμου στὴν τεκνογονία ὡς μοναδικοῦ σκοποῦ αὐτόματα θεωρεῖ ἀνυπόστατο τὸ γάμο στὸν ὅποιο δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἡ γέννηση παιδιῶν ἀπὸ ἐνδεχόμενη στείριότητα τῶν συζύγων καὶ ἐπιπλέον ἔμμεσα καταδικάζει τὴς συζυγικὲς ἐπαφὲς μετὰ τὴν πάροδο τῆς κλιμακτηρίου. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δὲν συμφωνεῖ, τονίζοντας ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ κατηγορήσει κάποιον ἐπειδὴ συνέρχεται μὲ τὴ γυναῖκα του μέχρι τὰ γεράματά του καὶ ἐπιπλέον θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπαφὴ εἶναι αὐτόνομη καὶ ἀναγκαία².

Ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς σημειώνει γιὰ τὸν κίνδυνο τῆς παράχρησις τῆς συνουσίας: «ἡ ὀρθὴ κρίσις τῆς συνουσίας, ὁ σκοπὸς ἐστὶ τῆς παιδοποιίας. Ὁ οὖν εἰς τὴν ἡδονὴν ἀποβλεψάμενος, ἐσφάλη περὶ τὴν κρίσιν, τὸ μὴ καλόν, καλὸν ἠγασάμενος ὁ γοῦν τοιοῦτος παραχρῆται γυναικὶ συνουσιαζόμενος»³.

Ἐπιπρόσθετα, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ἀναφέρει ὅτι «ἡ γὰρ τῆς σαρκὸς ἐπανάστασις πρὸς παιδοποιίαν μόνον ἀνίεται», ἐνῶ παραδέχεται ὅτι τὸ γενετήσιο ἐνστικτο «φύσει πρόσεστιν ἡμῖν» καὶ ὡς φυσικὸν καὶ ἀκατηγόρητο, ἀφοῦ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τὸ Θεό, «ἵνα δι' αὐτοῦ ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς περιπατήσωμεν»⁴. Δὲν ἀπορρίπτεται τὸ γενετήσιο ἐνστικτο ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ὅταν θεωρεῖται σωστά, ὅχι μόνον δὲν συνεργεῖ στὴν ἁμαρτία, ἀλλὰ συνεργεῖ «πρὸ τῆς φύσεως σύστασιν».

Ἔτσι, διαπιστώνεται ἡ σχετικότητα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἱεροὶ Πατέρες ἀναφέρονται στὴ σεξουαλικὴ πράξη καὶ τεκνογονία. Ὅταν ὑπάρχει πειρασμός, ἡ σβέση τῆς φλογώσεως μὲ τὴ συζυγικὴ συνουσία δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀποφύγει τὴν πορνεία. Στὴν ἑρμηνεία τοῦ ἀποστολικοῦ χωρίου «διὰ δὲ τὰς πορνείας», ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος σημειώνει: «Ἄκουσον γοῦν τοῦ Παύλου λέγοντος διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, καὶ ἐκάστη τὸν ἴδιον ἄνδρα ἐχέτω. Δύο γὰρ ταῦτα ἐστὶ, δι' ἃπερ εἰσενήνεκται γάμος, ἵνα τὸ σωφρονῶμεν, καὶ ἵνα πατέρες γινώμεθα, τῶν δὲ δύο τούτων προηγουμένη ἡ τῆς σωφροσύνης ἐστὶ πρόφασις... Ὅστε μία τίς ἐστὶ γάμου πρόφασις, τὸ μὴ πορνεύειν, καὶ διὰ τοῦτο τὸ φάρμακον εἰσενήνεκται τοῦτο»⁵. Τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἁμαρτίας προβάλλει καὶ ἡ ρῆσις τοῦ ἀγίου Ἰωάννη Δαμασκνοῦ: «δρᾶμε ὅσον δύνη ὅταν ἀτονήσης, λάβε φάρμακον τὴν συνουσίαν, ἵνα μὴ πειράσῃ ὑμᾶς ὁ Σατανᾶς»⁶.

Στὴν περίπτωση ὅμως ποὺ ἡ τεκνογονία θεωρεῖται σὲ σχέση μὲ τὴν παρθενία ἢ τὸ θάνατο, ἡ ἀναφορὰ εἶναι ὑποτιμητικὴ, ἀφοῦ ἡ ὑπενθύμιση τῆς μετάδοσης τῆς θνητῆς σάρκας προσδίδει στὴν τεκνογονία τὴν ἔννοια τῆς παροδικότητας.

Πρέπει νὰ τονισθεῖ ἡ προφανὴς ἰδιομορφία τοῦ σκοποῦ τοῦ γάμου, ὡς μυστηρίου καὶ θεσμοῦ καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς συζυγικῆς συνουσίας. Ὁ γάμος δόθηκε γιὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια τῶν συζύγων καὶ γιὰ τὴν τεκνογονία. Ἡ συζυγικὴ συνουσία, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἡδονή, ἔχει ἀπὸ τὴ φύση τῆς ὡς σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη τῆς γονιμότητας.

Συνεπῶς, δὲν θὰ πρέπει νὰ συγχέονται μεταξύ τους: πρῶτον οἱ σκοποὶ τοῦ γάμου, δεύτερον οἱ σκοποὶ τῆς τεκνογονίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς σκοποὺς τοῦ γάμου καὶ τρίτον οἱ σκοποὶ τῆς συζυγικῆς συνου-

σίας, ἡ ὁποία ἐμπεριέχει ἀναπαραγωγικὸ, ἀγαπητικὸ, σωφρονιστικὸ⁷ καὶ ἡδονιστικὸ ρόλο καὶ χαρακτήρα.

Β. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὸ θέμα τῆς τεκνογονίας

α. Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ 1937.

Ἡ ἐπίσημη θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἀποτυπωμένη στὴν ἐγκύκλιο τῆς Ἱεραρχίας τῆς 14ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1937. Ἡ ἐξάπλωση τοῦ κινήματος τοῦ οἰκογενειακοῦ προγραμματισμοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεσοπολέμου, κυρίως στὰ ἀστικά κέντρα, θορύβησε τὴν Ἑλλαδικὴ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ λήψη ἀποφάσεων ἀπὸ τὴς Δυτικὲς Ἐκκλησίες⁸ ἐπέτεινε τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ σταθερῆς καὶ ἐνιαίας θέσης ἀπὸ τὴν Ὀρθόδοξη προοπτικὴ. Ἔτσι ἐκδόθηκε ἡ ἐγκύκλιος τῆς Ἱεραρχίας, στὴν ὁποία γίνεται ἀναφορὰ στὴν κατάσταση τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας καὶ τὴν παρεμπόδιση τῆς συλλήψεως. Καταδικάζονται οἱ ἐκτρώσεις, ἡ ἔκθεση βρεφῶν καὶ ἡ χρῆσις ἀφύσικων καὶ ἀθέμιτων μέσων γιὰ τὴν παρεμπόδιση τῆς συλλήψεως.

Ἡ ἐγκύκλιος προτείνει στοὺς συζύγους τὴν ἀποχή ἀπὸ τὴν ἐπαφή καὶ τὴν ἐγκράτεια ὡς τὰ μοναδικὰ μέσα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας, ὅταν ὑπάρχει ἰδιαίτερος λόγος⁹. Γνωστοποιεῖ στοὺς πνευματικοὺς πατέρες ὅτι ἡ ἀνοχή τῶν ἀντισυλληπτικῶν ἀποτελεῖ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἐπισημαίνει στοὺς ἱατροὺς ὅτι γίνονται φονεῖς μὲ τὴς ἐκτρώσεις καὶ τοὺς ἀποτρέπει ἀπὸ τὸ νὰ διαδίδουν ἀντισυλληπτικὰ μέσα.

Ἡ προτεινόμενη ἀποχή καὶ ἐγκράτεια ὑπαινίσσεται τὸ διάστημα κατὰ τὸ ὁποῖο ἡ σύζυγος εἶναι πιθανῶς γόνιμη. Δὲν γίνεται σαφὴς ἀναφορὰ γιὰ τὴ χρῆσις τῆς φυσικῆς μεθόδου τῶν ἄγονων ἡμερῶν, ὅμως ἡ ἀποχή ὑπονοεῖται μόνο γιὰ τὴ γόνιμη περίοδο τῆς συζύγου καὶ ὄχι σὲ μόνιμη βάση.

Ὅστόσο ἡ ἐγκύκλιος τοῦ 1937 προκάλεσε ἀντιδράσεις στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους καὶ δὲν ἔγινε εὐρύτερα ἀποδεκτὴ ὡς δείκτης πορείας ἀπὸ μεγάλη μερίδα πνευματικῶν. Ἐπικρίθηκε ἡ αὐστηρὴ προοπτικὴ τῆς γιὰ τὸ θέμα τῆς τεκνογονίας καὶ κυρίως ἡ ἔλλειψη ἔκφρασης τῆς Ὁρθόδοξης ἀποψῆς γιὰ τὴν ἠθικὴ κλιμάκωση τῶν πιστῶν¹⁰. Ἐπιπρόσθετα κατηγορήθηκε ὁ τρόπος συγγραφῆς τῆς καὶ ἀμφισβητήθηκε ἔντονα ἡ διατύπωση ἐνιαίας γραμμῆς καὶ προοπτικῆς ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς Ἑλλαδικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας.

β. Τὸ διάγγελμα περὶ τεκνογονίας (9 Ὀκτωβρίου 1978)

Τὸ διάγγελμα δηλώνει ὅτι ἐπανερχεῖται μετὰ ἀπὸ σαράντα χρόνια στὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς φυγοτεκνίας. Ἀποδέχεται ὅτι ἡ κατάσταση ἐπιδεινώθηκε καὶ ὅτι χρειάζεται νὰ τοποθετηθεῖ ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως εἶχε κάνει τὸ 1937.

Παροτρύνει τοὺς ἐγγάμους ἄνδρες νὰ ἐκπληρῶνουν τὸ καθῆκον τους καὶ νὰ συνδέουν τὴ συζυγία μὲ τὴν «ἐξ αὐτῆς παιδοποιία». Ρητὰ ἀναφέρεται στὶς συζύγους «νὰ ἀποφεύγῃσι οἰαδήποτε ἀντισυλληπτικὰ μέσα καὶ τρόπους», ἐνῶ συμβουλεύει τοὺς ἰατροὺς νὰ μὴ συμμετέχουν στὶς φονικὲς ἐκτρώσεις.

Καλεῖ τοὺς πνευματικοὺς πατέρες νὰ ἀκολουθοῦν κοινὴ γραμμὴ, αὐτὴ ποὺ ἐξέφρασε ἡ ἐγκύκλιος τοῦ 1937. Τὸ διάγγελμα δὲν ἀγνοεῖ τὶς δύσκολες σύγχρονες περιστάσεις γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν τέκνων καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ προτεινόμενη διέξοδος τῆς συζυγικῆς ἐγκράτειας θεωρεῖται «στενὴ καὶ τεθλιμμένη ὁδός». Ἐπιπλέον ἡ ἡπιότερη λύση ποὺ προβάλλεται γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς οἰκονομίας καὶ συγκατάβασης ἀφήνεται στὴν κρίση τῶν πνευματικῶν, ὅταν διαπιστώνεται ἡ ἀναγκαιότητά τῆς. Ἀναγνωρίζονται οἱ

δυσκολίες τῆς τεκνοτροφίας καὶ δίνονται περιθώρια στοὺς πνευματικοὺς νὰ οἰκονομήσουν εἰδικὲς περιπτώσεις.

Γ. Ἡ σύγχρονη ποιμαντικὴ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας

Μέσα στὶς ἀντιφάσεις ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν Ἑλλαδικὸ κῶρο εἶναι καὶ τούτη, ἀπὸ τὴ μία νὰ θανατώνονται 200.000 ζωὲς τὸ χρόνο μὲ τὶς ἐκτρώσεις ὡς ἀνεπιθύμητα τέκνα, ἐνῶ τὴν ἴδια ὥρα χιλιάδες σύζυγοι προστρέχουν στὴν ἰατρικὴ βοήθεια δαπανώντας κόπο, χρόνο, χρῆμα, ψυχικὲς δυνάμεις γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἓνα παιδί μὲ τὶς μεθόδους τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς¹¹. Ταυτόχρονα, ἄλλα ζευγάρια ἔχοντας ἀποκτήσει 1-2 τέκνα προσπαθοῦν συστηματικὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν τεκνογονία, δαπανώντας ἓνα ἀξιόλογο χρηματικὸ ποσὸ στὶς μεθόδους ἀντισύλληψης.

Ἡ παροῦσα ἔρευνα ἐξετάζει τὴν τελευταία περίπτωσι τῆς ἀντίφασης. Στὴν ἔρευνα, λοιπόν, ποὺ πραγματοποιήθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1989-1992 ἀναδύθηκαν χρήσιμα στοιχεῖα. Ἀρχικὰ καταρτίστηκε ἓνας κατάλογος ἀνεγνωρισμένων ποιμένων (ἱερομόναχων σὲ μοναστήρια καὶ πόλεις, ὅπως καὶ ἐγγάμων πνευματικῶν), οἱ ὁποῖοι μέσα ἀπὸ ἓνα ἐλεύθερο ἐρωτηματολόγιο εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ καταθέσουν τὶς θέσεις καὶ πεποιθήσεις, ἀλλὰ καὶ τὸν κόπο καὶ πόνον τους, κατὰ τὴν ποιμαντικὴ ἀντιμετώπιση τῶν συζύγων.

Γενικὴ διαπίστωση εἶναι ἡ ἀκόλουθη: κάθε πνευματικὸς, πέρα ἀπὸ τὴ μορφή τῆς ζωῆς του (μοναχικὸς ἢ ἔγγαμος βίος), ἐνσκήπτει μὲ περισσὴ ἀγάπη καὶ κατανόηση στὰ προβλήματα τῶν ἐγγαμῶν παιδιῶν του. Διαπιστώθηκε διαφοροποίηση ἀντιμετώπισης, ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἀγωνίας καὶ εὐθύνης ἀπέναντι στὸ ποιμαινόμενο ζεῦγος δὲν ἀπουσίασε ἀπὸ κανένα συνομιλητὴ ἢ σχετικὸ μὲ τὸ θέμα συγγραφέα.

Τὰ στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν παρουσιάζουν ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Σημειώνονται οἱ ποιμαντικές τάσεις, συζυγίαι καὶ ἀποκλίσεις στὴ σύγχρονη διαποίμανση τῶν πιστῶν καὶ ἰδιαίτερα στὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας στὸν Ἑλλαδικὸ κῶρο.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ προβλήματος κυμαίνεται στὰ πλαίσια τοῦ Ὁρθόδοξου γάμου. Ὅπου σημειώνεται ἡ φράση «συζυγικὸ ζεῦγος» ἢ ἄλλοι συναφεῖς ὄροι, ἀναφέρονται οἱ σύζυγοι οἱ ὁποῖοι λίγο ἢ πολὺ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν πνευματικὴ τους πρόοδο. Εἶναι ἐκεῖνοι πού ζοῦν ἢ τουλάχιστον προσπαθοῦν νὰ ζήσουν μὲ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς ἐπιβάλλεται, καθὼς στὴν κατεξοχὴν ποιμαντικὴ λειτουργία προστρέχουν οἱ σύζυγοι μὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες καὶ ἀποτελοῦν τὸ ποιμαινόμενο μέρος τῆς Ἐκκλησίας. Στὶς συζητήσεις, οἱ πνευματικοὶ ἀναφέρονται σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς συζύγους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ στάδιο πνευματικοῦ ἀγῶνα καὶ κατάστασή τους. Ἐξάλλου, αὐτοὶ εἶναι οἱ σύζυγοι πού παρακολουθοῦν μὲ προσοχὴ τὶς ποιμαντικὲς διδασκᾶς καὶ προβληματίζονται στὴν ἀναζήτηση τοῦ θεοῦ θελήματος.

Ἡ τεκνογονία καὶ ἡ συζυγικὴ συνουσία ἀφοροῦν κατὰ κύριο λόγο τὸ ἀνδρόγυνο. Ὁ πνευματικὸς πατέρας μὲ διάκριση πρέπει νὰ συμβουλευεῖ τὸ ζεῦγος. Διαφορετικὰ οἱ ἐπεμβάσεις σὲ συζυγικά, προσωπικά θέματα, ἐλλοχεύουν τὸν κίνδυνο ἐπιπλοκῆς στὴ διαποίμανση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνότητα τῶν συζύγων.

Ἄρκετοὶ πιστεύουν ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ πρέπει νὰ μείνουν στὴν κρίση τοῦ πνευματικοῦ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ σκέφτεται σωστά, γνωρίζοντας τὸν πραγματικὸ σκοπὸ τοῦ γάμου, ἐνῶ ἄλλοι καταδικάζουν τὴν ἀναφορὰ κατὰ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση σὲ συζυγικά θέματα σεξουαλικῆς φύσεως.

Μερικοὶ πιστεύουν ὅτι ἡ διχογνωμία τῶν πνευματικῶν γιὰ τὸ θέμα τῆς τεκνογονίας ἐπηρεάζει τὸ Ὁρθόδοξο πλήρωμα, καθὼς «ὁ καθένας διδάσκει ὄχι τὶς εὐαγγελικὲς ἀλήθειαι, ἀλλὰ τὶς προσωπικὲς τοῦ ἀπόψεαι καὶ θέσεις... ἡ πνευματικὴ Βαβὲλ τείνει νὰ ἀλλοιώσει τὴ συνείδηση τῶν πιστῶν. Ὁ πιστὸς διδάσκειται πλέον διαφορετικὲς θέσεις»¹².

Δυσάρεστο γεγονὸς γιὰ τὴ σύγχρονη ποιμαντικὴ ἀποτελεῖ ἡ σιωπηλὴ διαμάχη μεταξὺ ἐγγάμων καὶ ἀγάμων πνευματικῶν γιὰ τὴν «ἀρμοδιότητα» καθοδήγησης τῶν ἀνδρόγυνων. Σημειώνεται ἡ ὀρθὴ θέσις γιὰ ὅσους διεκδικοῦν τὴν ποιμαντικὴ ἀποκλειστικότητα: «Ἐκεῖνο πού βαρύνει σὲ μία σοβαρὴ ἀντιμετώπιση τοῦ γάμου δὲν εἶναι οὔτε ἡ προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ ἐγγάμου, οὔτε ἡ ἀντικειμενικότητα τοῦ ἀγαμου, ἀλλὰ ἡ ποιμαντικὴ πείρα καὶ εὐαισθησία καὶ τῶν δύο, ἡ σχετικὴ μὲ τὸ γάμο»¹³.

Στὴν ἐρευνά μας, ἡ ἐλεύθερη συζήτηση μὲ τοὺς ποιμένες ἀνέδειξε τὸν χειρισμὸ τοῦ κάθε πνευματικοῦ, τὴν πείρα, τὸν κόπο καὶ τὸν πόνον στὴν ποιμαντικὴ τῶν συζύγων. Ὁ πόθος γιὰ τὴν ἀριότερη καὶ θεοδόξο διαποίμανση δὲν ἔλειψε ἀπὸ κανένα πνευματικό-ἐξομολόγο, παρόλο πού ἡ ἀντιμετώπιση δὲν ἦταν ὅμοια σ' ὅλους τοὺς ποιμένες. Ἀκολούθησε ἡ καταγραφὴ τῶν συζητήσεων, τῶν θέσεων καὶ τῶν ἀπόψεων, ὥστε ἡ ἔκθεσή τους νὰ γίνεῖ κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο.

Οἱ σύγχρονοι ποιμαντικοὶ τύποι.

Ἡ τυποποίηση τῆς ποιμαντικῆς εἶναι δύσκολη, ἐπειδὴ χρειάζεται νὰ σχηματισθῆ ἡ γραμμὴ τοῦ πνευματικοῦ, ὥστε νὰ γίνεῖ κατανοητὴ ἡ σύγχρονη ποιμαντικὴ. Ἄλλωστε ἡ ἐργασία παρουσιάζει ἓνα δείγμα τῆς ὑπάρχουσας κατὰ

στασης και δεν αρνείται την ύπαρξη άλλων θέσεων, αφού βασίζεται στα δεδομένα της έρευνας που έγινε.

Στο πρόβλημα της τεκνογονίας διακρίθηκαν δύο κυρίως γραμμές: α) η παραδοσιακή γραμμή και β) η νεωτερίζουσα γραμμή.

Όστόσο, η παραδοσιακή γραμμή εκφράζεται από δύο τύπους, τον αυστηρό και τον έπεικτῆ. Η διάκριση ανάμεσά τους είναι λεπτή και αναφέρεται κυρίως στη διαφορετική ποιμαντική αντιμετώπιση των θεμάτων των συζύγων.

Οι ποιμαντικοί τύποι αναφέρονται στο πρόβλημα της τεκνογονίας, του έλέγχου των γεννήσεων, της αντισύλληψης, της ρύθμισης της ανθρώπινης γονιμότητας και του προγραμματισμού της οικογένειας.

α. Η παραδοσιακή ποιμαντική γραμμή

Η παραδοσιακή γραμμή διαποίμανσης των συζυγικών θεμάτων βασίζεται στην πίστη του ευαγγελίου, στην πατερική παράδοση και προβάλλει την ενάρετη βιοτή. Προσπαθεί να οδηγήσει με ασφάλεια το άνδρόγυνο στη σωτηρία, προβάλλει την όρθόδοξη ακρίβεια και προοπτική και θεωρεί τη φυγοτεκνία και αντισύλληψη ως πράξεις ενάντιες στο θέλημα του Θεού.

Η έρευνα κατέδειξε δύο τρόπους έκφρασης της γραμμής με ίδιο θεολογικό υπόβαθρο και κοινές άφειτρίες, αλλά με έμφανῆ διαφορετική ποιμαντική αντιμετώπιση: τον αυστηρό τύπο και τον έπεικτῆ τύπο της παραδοσιακής ποιμαντικής γραμμής.

Ια. Ο αυστηρός ποιμαντικός τύπος. Ονομάζουμε ποιμαντικό τύπο της αυστηρότητας εκείνον που δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη ευαισθησία στην κατανόηση των σύγχρονων συζυγικών θεμάτων.

Τα κύρια χαρακτηριστικά του τύπου της αυστηρότητας συνοψίζονται ως εξής:

- Η τεκνογονία είναι ο πρώτος σκοπός του γάμου και η συζυγική συνουσία έχει μόνο αναπαραγωγικό ρόλο.

- Η φυγοτεκνία σε οποιαδήποτε περίπτωση, ακόμη και σε υπάρχουσα πολυτεκνία, αποτελεί μεγάλη και θανάσιμη άμαρτία.

- Οι σύζυγοι δεν έχουν το δικαίωμα να ρυθμίζουν τη γονιμότητά τους και να προγραμματίζουν τον αριθμό των μελών της οικογένειάς τους.

- Η απόλυτη έγκράτεια και η αποχή είναι οι μοναδικοί τρόποι για τη ρύθμιση των γεννήσεων, εάν αυτό επιβάλλεται.

- Η φυσική μέθοδος των άγονων ημερών είναι ανεκτή.

- Η συμμετοχή στη Θεία Εύχαριστία εξαρτάται σημαντικά από την πράξη της αντισύλληψης και σ' αυτή την περίπτωση επιτρέπεται ως 2 φορές τον χρόνο.

- Η συζυγική συνουσία επιτρέπεται στην περίοδο της έγκυμοσύνης, με σύμφωνη ιατρική γνώμη.

- Η έγκυκλιος του 1937 θεωρείται έμπνευσμένο κείμενο και εκφράζει γνήσια την Όρθόδοξη θέση για το πρόβλημα της τεκνογονίας.

- Την εύλογη μέθοδο τάξη έγγάμων αποτελούν οι πολύτεκνοι¹⁴, καθώς με τον αριθμό των παιδιών τους εκπληρώνουν την έντολή του Θεού.

Οι ποιμένες της αυστηρότητας προσπάθησαν να εκφράσουν το όρθόδοξο φρόνημα, όμως απολυτοποίησαν τις θέσεις τους και παρέβλεψαν κύρια προβλήματα του έγγαμου βίου. Η άστική οικογένεια αντιμετωπίζει ανυπέρβλητες δυσκολίες διαβίωσης σε σχέση με την παραδοσιακή πολύτεκνη αγροτική οικογένεια. Οι συνέπειες της έκβιομηχάνισης ήταν σαρωτικές, καθώς επήλθε η υπογεννητικότητα, η χει-

ραφείτση τῆς γυναίκα, τὸ ὑψηλὸ κόστος διατροφῆς καὶ ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν, ἡ εὐκολὴ διακίνηση νέων ἰδεῶν, ὁ οἰκογενειακὸς προγραμματισμὸς καὶ τέλος ἡ ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν μέσων γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντισύλληψη¹⁵.

Στὴ σύγχρονη πρόκληση ἡ ποιμαντικὴ γραμμὴ τῆς αὐστηρότητας δὲν μπόρεσε πάντοτε νὰ ποιμάνει καλόπιστα καὶ διακριτικὰ τὰ νέα δεδομένα. Ἀντίθετα προβλήθηκε ἡ θέση ποὺ θέλει μόνο τὴν πολυτεκνία ὡς τὴν ἐκπλήρωση τοῦ θεοῦ θελήματος. Ἀκόμη καὶ οἱ οἰκογενειάρχες μὲ 3-4 παιδιά ἐξετάζονται ἀρκετὲς φορὲς καχύποπτα, ὡς θιασῶτες τοῦ οἰκογενειακοῦ προγραμματισμοῦ, ποὺ δὲν ἐκπληρῶνουν τὸ θέλημα τῆς ἀπόκτησης πολλῶν παιδιῶν. Ὁ μονομερῆς τוניσμὸς τῆς ἐντολῆς τοῦ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» σὲ βάρος ἄλλων ἐντολῶν καὶ σκοπῶν τοῦ γάμου, κατέστησε τὴν ποιμαντικὴ γραμμὴ ἀναποτελεσματικὴ καὶ ἀκραία.

ιβ. Ὁ ἐπεικὴς ποιμαντικὸς τύπος. Ὀνομάζουμε ἐπεικὴ ποιμαντικὸ τύπο τὴν ποιμαντικὴ ποὺ ἀντιλαμβάνεται τὰ σύγχρονα ποιμαντικὰ προβλήματα τοῦ ἔγγαμου βίου καὶ ποιμαίνει μὲ διάκριση, ἀγάπη καὶ κατανόηση, ἀντιμετωπίζοντας τα πληρέστερα καὶ ἀποτελεσματικὰ. Προσπαθεῖ νὰ ὀδηγήσει μὲ ἀσφάλεια τὸ ἀνδρόγυνο στὴ σωτηρία προβάλλοντας τὴν ὀρθόδοξη ἀκρίβεια καὶ προοπτικὴ.

Διαφέρει ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ τύπο στὸν τρόπο ποὺ ἐκφράζει τὴν παραδοσιακὴ ἀντιμετώπιση, δίχως ἀπολυτοποιήσεις καὶ ἀφορισμούς. Ἡ ἀποδοχὴ τῆς κλιμάκωσης τῶν πιστῶν ἀπὸ τοὺς ποιμένες τοῦ ἐπεικοῦς τύπου ἐπιτρέπει στὰ πλαίσια τῆς οἰκονομίας τὴν προσωρινὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο τῶν θέσεων γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν ἐιδικῶν περιστάσεων. Αὐτὸ δὲν σημαίνει οὔτε τὴν ἀνοχὴ τῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων, οὔτε τὴν προβολὴ ἀκραίων ποιμαντικῶν θέσεων. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἐπεικοῦς τύπου εἶναι ἡ

ἀπουσία τῆς σχολαστικῆς πνευματικῆς καθοδήγησης στὰ συζυγικὰ θέματα. Ὁ πνευματικὸς συμβουλευεὶ τὸ ζεῦγος, ὅταν αὐτὸς ἐρωτᾶται, καὶ δὲν ρυθμίζει τὴ σεξουαλικὴ συμπεριφορά του.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπεικοῦς ποιμαντικοῦ τύπου εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

- Ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ τελείωση μέσα ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας τῆς ἀγάπης τῶν συζύγων ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο σκοπὸ τοῦ ὀρθόδοξου γάμου, ἐνῶ ἡ τεκνογονία εἶναι τὸ στεφάνωμα καὶ ἡ ξεχωριστὴ εὐλογία τοῦ Θεοῦ στὴ συζυγικὴ κοινωνία. Ὁ γάμος νοεῖται ὡς ἡ «ἐννομος συζυγία καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς παιδοποιία».

- Ἡ φυγοτεκνία μὲ τεχνητὰ καὶ ἀφύσικα μέσα εἶναι καταδικαστέα. Ὡστόσο ἀναγνωρίζονται περιπτώσεις ὅπου ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων εἶναι ἀναπόφευκτος.

- Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ρυθμίζει τὴ γονιμότητά του καὶ νὰ προγραμματίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του μὲ τὴ φυσικὴ μέθοδο τῆς ἀνίχνευσης τῶν γόνιμων ἡμερῶν καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῆς συνουσίας κατὰ τὸ διάστημα αὐτό.

- Ἡ χρῆση τεχνικῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων ἀπαγορεύεται καὶ συνεπάγεται τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ Ποτήριο τῆς Ζωῆς. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ὅπου ὅσοι προφυλάσσονται οἰκονομοῦνται ἐπεικέστερα καὶ κοινωνοῦν ἕως 6-8 φορὲς τὸ χρόνο.

- Ἡ συζυγικὴ συνουσία ἐπιτρέπεται στὴν περίοδο τῆς ἐγκυμοσύνης, μὲ σύμφωνη ἰατρικὴ γνώματευση, προβάλλοντας ἔτσι τὸ σωφρονιστικὸ καὶ ἀγαπητικὸ ρόλο τῆς ἐπαφῆς.

- Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ 1937 εἶτε ἀγνοεῖται πλήρως, εἶτε ἀναγνωρίζεται ὡς ἐπίσημο κείμενο, ὡστόσο δὲν βοηθᾷ ἐπαρκῶς στὴν ποιμαντικὴ διακονία.

- Τα ανδρόγυνα δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦν τὴν Ὁρθόδοξη πνευματικὴ διάσταση τῆς κοινωνίας τους. Ὁ χριστιανικὸς γάμος προχωρεῖ διαρκῶς ἀπὸ τὰ σωματικὰ πρὸς τὰ πνευματικὰ, ὅπου ἡ ἄσκηση καὶ ἡ ἐγκράτεια ἄπτονται κάθε ἐκφανσης τῆς ἑγγαμν πορείας καὶ ὄχι ἀποκλειστικά τῆς σεξουαλικῆς σχέσης.

Ἡ ἐπιεικὴς γραμμὴ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ποιμένες ἀγαμούς στὸν κόσμον καὶ ἱερομόναχους πνευματικούς σὲ μοναστήρια. Παρὰ τὴν προκατάληψη ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴν ποιμαντικὴ τοῦ μοναστικοῦ χώρου, ἡ ἔρευνα κατέδειξε ὅτι οἱ ποιμένες τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι ἐπιεικεῖς σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἄποψη ποὺ τοὺς θέλει ἄτεγκτους καὶ σχολαστικούς μὲ τὰ συζυγικὰ θέματα.

Κατὰ τὴν ἄποψή μας, ὁ ἐπιεικὴς ποιμαντικὸς τύπος ἐκφράζει ἀρτιότερα τὴν Ὁρθόδοξη θεολογία καὶ ποιμαντικὴ γιὰ τὸ γάμον. Προσπαθεῖ νὰ ὀδηγήσει μὲ ἀσφάλεια τὸ ανδρόγυνο στὸν τελικὸ του σκοπὸ. Ἡ ἀλληλοβοήθεια τῶν συζύγων, ἡ ἀποφυγὴ τῆς πορνείας ἀποτελοῦν τοὺς πρώτους σκοποὺς τοῦ γάμου. Ἡ συζυγικὴ συνουσία ἔχει διπλὸ ρόλον, τὸν ἀναπαραγωγικὸ - τεκνογονικὸ καὶ τὸν ἀγαπητικὸ, ἐνωτικὸ καὶ σωφρονιστικὸ. Ἀναγνωρίζονται τὰ κοινωνικο-οικονομικὰ προβλήματα ποὺ ὀδηγοῦν στὴ ρύθμιση τῶν γεννήσεων, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει τὴν ἀνοχὴ τῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων. Παρὰ τὴν πονηρὴ πρόθεση τοῦ ἐλέγχου τῶν γεννήσεων μὲ τὴ μέθοδο τῶν ἄγονων ἡμερῶν, ἐπιτρέπεται ἡ χρῆση τῆς στὰ πλαίσια οἰκονομίας τῶν εἰδικῶν περιπτώσεων.

β. Ἡ νεωτερίζουσα ποιμαντικὴ γραμμὴ

Ὀνομάζουμε νεωτερίζουσα ποιμαντικὴ γραμμὴ ἐκείνη ποὺ ἀνέχεται τὴν ἀντισύλληψη, τὴ ρύθμιση τῆς γονιμότητας

καὶ τὸν οἰκογενειακὸ προγραμματισμὸ, ὡς φυσικὰ καὶ ἀναγκαῖα στὴν ἑγγαμν ζωὴ.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νεωτερίζουσας ποιμαντικῆς γραμμῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

- Ἡ ἠθικὴ ἀλληλοβοήθεια εἶναι ὁ πρῶτος σκοπὸς τοῦ γάμου, ἐνῶ ἡ τεκνογονία εἶναι δευτερεύων σκοπός.

- Τὰ τεχνητὰ ἀντισυλληπτικὰ μέσα δὲν καταδικάζονται, ἀλλὰ ἐπιτρέπονται, ὅταν ὑπάρχει ὁμόφωνη συζυγικὴ θέληση.

- Ἀναγνωρίζεται στὸ ανδρόγυνο τὸ δικαίωμα νὰ ρυθμίζει τὴ γονιμότητά του καὶ νὰ προγραμματίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειάς του.

- Ἡ χρῆση τῶν τεχνικῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων δὲν ἐμποδίζει τοὺς συζύγους ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὴ Θεία Εὐχαριστία, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τὴ γενικὴ στάση τοῦ ανδρογύνου ἀπέναντι στὴν Ὁρθόδοξη πίστη καὶ ζωὴ.

- Ἡ συζυγικὴ συνουσία στὴν περίοδο τῆς ἐγκυμοσύνης θεωρεῖται ἀναγκαῖα καὶ ἐπιβάλλεται μὲ σύμφωνη ἰατρικὴ γνωμάτευση.

- Ἡ ἐγκράτεια καὶ ἡ ἄσκηση δὲν παραγνωρίζονται στὴν ἑγγαμν πορεία, ὅμως χρειάζεται τὸ μέτρο καὶ ἡ συζυγικὴ ὁμοφωνία.

- Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ 1937 δὲν ἀναγνωρίζεται καὶ προτείνεται ἡ ἀντικατάστασή της μὲ ἄλλο πιὸ δυναμικὸ κείμενον, ποὺ νὰ ἀρμόζει στὴ σύγχρονη πραγματικότητα.

- Ἡ συζυγικὴ ἀρμονία ἀποτελεῖ κύριον θέμα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ οἰκογενειακοῦ προγραμματισμοῦ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐξετάζονται στατικὰ καὶ σχολαστικά.

Οἱ ποιμένες τῆς νεωτερίζουσας γραμμῆς χαρακτηρίζουν τοὺς ἑαυτοὺς τους προοδευτικούς καὶ τὴν ποιμαντικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν ὡς καταλληλότερη γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ διαποίμανση στὴ σύγχρονη Ἑλληνικὴ κοινωνία. Σημειώνεται

ὅτι χρειάζεται ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ αὐστηρὰ καὶ παραδοσιακὰ πρότυπα ποιμαντικῆς τῶν συζύγων καὶ ἡ προσαρμογὴ τῆς ποιμαντικῆς στὰ σύγχρονα δεδομένα, ὥστε νὰ ἀγκαλιαστεῖ τὸ σύνολο τῶν Ὁρθοδόξων τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἐπιπρόσθετα, καταδικάζεται ὡς εὐσεβιστικὴ καὶ ἀδιάκριτη ἡ ἀναφορὰ στὰ θέματα τῆς σεξουαλικῆς ζωῆς τοῦ ζεύγους.

Ἡ δημιουργία τῆς νεωτερίζουσας ποιμαντικῆς γραμμῆς ὀφείλεται στὴν ἀντίδραση διανοουμένων κληρικῶν καὶ λαϊκῶν θεολόγων στὴν ποιμαντικὴ ποῦ ἀντιμετώπιζε τὰ προβλήματα τοῦ γάμου μὲ αὐστηρότητα καὶ ἀδυνατοῦσε νὰ τὰ προσεγγίσει. Στὴν προσπάθειά τους ὅμως νὰ ἀνασκευάσουν τὴ δημιουργηθεῖσα γραμμὴ τῆς αὐστηρότητας, παραμέρισαν τὴν ἀσκητικὴ προοπτικὴ τῆς ἑγγαμῆς ζωῆς.

Ἡ προσπάθεια γιὰ ἀποκόλληση ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γραμμὴ τῆς αὐστηρότητας ἔφερε θετικὰ ποιμαντικὰ ἀποτελέσματα, ὅμως ἄγγιξε τὴν ἀντίθετη ἀκραία νεωτερίζουσα γραμμὴ, ἡ ὁποία δὲν βλέπει τὰ σεξουαλικά θέματα τῶν συζύγων σὲ καμία περίπτωση νὰ ἀποτελοῦν ἐμπόδια γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴ Θεία Εὐχαριστία.

Ἡ ἄποψη ποῦ θεωρεῖ ὅτι «ὑπάρχει πολὺς χώρος γιὰ βελτίωση, προσαρμογὴ καὶ καινοτομία, καθὼς ἡ Ἐκκλησία μας ὀφείλει νὰ μὴν εἶναι στατικὴ»¹⁶, εἶναι ἀξιόλογη, ἀρκεῖ ἡ καινοτομία νὰ μὴν ἀναφέρεται στὴν οὐσία καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τοῦ μυστηρίου τοῦ γάμου, ἀλλὰ στοὺς τρόπους ποῦ αὐτὸ προσφέρεται στὸ λαό.

Ἡ ποιμαντικὴ γραμμὴ τῆς ἀνοχῆς τῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων βασίζει ἔμμεσα τὴ θέση της γιὰ τὴ χρῆση τεχνητῶν μέσων προφύλαξης στὴν ἀνοχὴ τῆς μεθόδου τῶν ἄγονων ἡμερῶν ἀπὸ τὶς ἄλλες ποιμαντικὲς γραμμές.

Ἡ θέση τῆς νεωτερίζουσας γραμμῆς γιὰ τὴ συζυγικὴ συνουσία στὴν ἐγκυμοσύνη εἶναι σχεδὸν ὅμοια μὲ τὶς ἄλλες δύο γραμμές μὲ τὴ διαφορὰ τῆς προβολῆς τῆς ἀναγκαιότητας ἢ

καὶ τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἐπαφῆς. Ἡ νεωτερίζουσα ποιμαντικὴ γραμμὴ σὲ θέματα φυγοτεκνίας καὶ ἐλέγχου τῶν γεννήσεων στηρίζει τὶς θέσεις της στὴ σύγχρονη πρόκληση καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τῆς οἰκονομίας σὲ μονιμότερο ἐπίπεδο. Ὡστόσο, στερεῖται βιβλικῆς καὶ πατερικῆς τεκμηρίωσης καὶ μπορεῖ εὐκόλα νὰ κατηγορηθεῖ ὡς εὐδαιμονιστικὴ. Ἡ ἀνοχὴ τῶν ἀντισυλληπτικῶν μέσων καὶ ἡ ἀναγνώριση τοῦ δικαιώματος τῆς ρύθμισης τῆς γονιμότητας ἀποτελεῖ παρέκκλιση ἀπὸ τὴν ὀρθὴ παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν τεκνογονία. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῆ, παρόλο ποῦ θέλει νὰ θεωρεῖται γενναία καὶ δυναμικὴ ἀπὸ τοὺς ποιμένες ποῦ τὴν ἐφαρμόζουν, δὲν παύει νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἄποψη καὶ νὰ προτείνει νέο ἦθος γιὰ τὸν ὀρθόδοξο γάμο καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὶς συζυγικὲς σχέσεις. Ἐνα ἦθος πρωτόγνωρο γιὰ τὰ ὀρθόδοξα ποιμαντικὰ δεδομένα.

2. Οἱ ἀπόψεις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν

Ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων ἀπασχόλησε τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία στὴ Β' Βατικάνεια Σύνοδο καὶ ἡ ποιμαντικὴ διάταξη «*Gaudium et Spes*» τοῦ 1965 ἀναφέρεται σὲ θέματα γονιμότητας μέσα στὸ γάμο. Ἐπίσης εἶναι γνωστὴ ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα Παύλου τοῦ Στ' «*Humanae Vitae*» τοῦ 1968 γιὰ τὶς ἐκτρώσεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων. Ἡ θεολογικὴ προσκόλληση τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν στὸ φυσικὸ νόμο (*natural law*) ἐπιτρέπει ὡς μοναδικὴ λύση στὴ ρύθμιση τῆς τεκνογονίας τὴ συζυγικὴ συνουσία μόνον στὶς ἄγονες ἡμέρες τοῦ ἔμμηνου κύκλου τῆς γυναίκας, ἐνῶ καταδικάζεται ὁποιοδήποτε τεχνικὸ ἢ χημικὸ μέσο ἀντισύλληψης.

Στὰ τέλη τοῦ 1993 ἐμφανίστηκε ἓνα νέο κείμενο, ἡ Κατήχηση¹⁷ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ πλέον οἱ βα-

σικές ιδέες για το θέμα βρίσκονται στις παραγράφους 2368 και 2370, που παραθέτουμε μεταφρασμένες στα ελληνικά:

2368 Μια ιδιαίτερη πτυχή αυτής της ευθύνης αφορά στη ρύθμιση των γεννήσεων. Γι' αυτούς ακριβώς τους λόγους, οι σύζυγοι ίσως επιθυμήσουν να ρυθμίσουν τα διαστήματα ενδιάμεσα στις γεννήσεις των παιδιών τους. Είναι καθήκον τους να επιβεβαιώσουν ότι η επιθυμία τους δεν έχει έγωσικὰ κίνητρα, έναρμονίζεται με την κατάλληλη γενναιοδωρία των υπεύθυνων γονέων. Επιπλέον, πρέπει να προσαρμόσουν τη συμπεριφορά τους στα αντικειμενικά κριτήρια της ήθικης:

«Όταν τίθεται το ζήτημα της αρμονικής συζυγικής συμβίωσης και της ευθύνης της μετάδοσης της ζωής, η ήθικη της συμπεριφοράς δεν εξαρτάται από την ειλικρινή πρόθεση και την αξιολόγηση των κινήτρων μόνο, αλλά πρέπει να καθοριστεί από τα αντικειμενικά κριτήρια, κριτήρια που εξαρτώνται από τη φύση του προσώπου και των πράξεών του, κριτήρια που σέβονται τη συνολική έννοια του άμοιβαίου αυτο-δοσίματος και της ανθρώπινης τεκνογονίας στα πλαίσια της αληθινής αγάπης. Αυτό είναι πιθανό μόνο εάν η αρετή της συζυγικής αγνότητας άσκειται με την ειλικρίνεια της καρδιάς».

2370 Η περιοδική εγκράτεια, δηλαδή οι μέθοδοι έλέγχου των γεννήσεων που βασίζονται στην αυτο-παρατήρηση και τη χρήση των άγονων ημερών, συμφωνούν με τα αντικειμενικά κριτήρια της ήθικης. Αυτές οι μέθοδοι σέβονται τα σώματα των συζύγων, ενθαρρύνουν την τρυφερότητα μεταξύ τους και εύνουουν την έκφραση μιας αυθεντικής ελευθερίας. Αντίθετα, «κάθε ενέργεια ή όποια, είτε ως πρόβλεψη της συζυγικής πράξης, είτε στην ολοκλήρωσή της, είτε στην ανάπτυξη των φυσικών συνεπειών της, προτείνει, είτε ως σκοπό, είτε ως έννοια, και καθιστά την τεκνογονία αδύνατη» είναι πραγματικά κακή:

«Κατά συνέπεια η έμφυτη γλώσσα που εκφράζει το συνολικό άμοιβαίο αυτο-δόσιμο του συζύγου και της συζύγου επικαλύπτεται, μέσω της αντισύλληψης, από μία αντικειμενικά αντιφατική γλώσσα, δηλαδή να μην δοθεί συνολικά ό ένας στον άλλο... Η διαφορά, και ανθρωπολογική και ήθικη, μεταξύ της αντισύλληψης και της προσφυγής στο ρυθμό του κύκλου, εμπλέκει σε τελική ανάλυση δύο ασυμβίβαστες έννοιες του ανθρώπινου προσώπου και της ανθρώπινης σεξουαλικότητας».

3. Οι απόψεις των Προτεσταντών

Οι Προτεστάντες δεν ακολουθούν ενιαία θέση για το θέμα της τεκνογονίας, όπως και σε όλα τα άλλα θέματα.

Η συλλογή και η κατάταξη όλων των απόψεων για την τεκνογονία και την αντισύλληψη αποτελεί δύσκολο έπιχείρημα. Οι απόψεις των κατά τόπους λεγομένων εκκλησιών τους εκφράζονται κυρίως στις κατά καιρούς ανακοινώσεις και εκδόσεις τους και άπικούν τις θέσεις των μελών τους. Για το λόγο αυτό στην παρούσα εισήγηση περιοριζόμαστε μόνο στην άποψη της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Έκκλησίας στη Γαλλία¹⁸, όπου υπάρχει προτροπή για τεκνογονία και πολυτεκνία, σύμφωνα με βιβλικά χωρία, όμως επιτρέπεται ανεπιφύλακτα η αντισύλληψη και η ρύθμιση των γεννήσεων. Σε όρισμένες περιπτώσεις μάλιστα είναι άποδεκτες και οι έκτρώσεις, ως μέθοδος περιορισμού των γεννήσεων.

4. Οι απόψεις των μονοθεϊστικών θρησκείων για την τεκνογονία

A. Η Ιουδαϊκή θρησκεία

Η Ιουδαϊκή θεολογία βασίζεται στη Βίβλο, στη Μισνά¹⁹, στο Ταλμούδ²⁰ και σε κοινά άποδεκτες θέσεις παλαιότερων

σημαντικῶν ραββίνων, ὅπως γὰρ παράδειγμα τοῦ Μαΐμονίδου. Τὰ θέματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν τεκνογονία ἐξετάζονται κυρίως ἀπὸ τὴ Χαλαχά²¹ καὶ ἀπὸ τὴς ἀντιλήψεις ποὺ περιέχονται στὴ σύγχρονη ραββινικὴ θεολογία.

Ἡ οἰκογένεια στὸν ἰουδαϊσμὸ ὑπῆρξε θεμελιακὸς θεσμὸς γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνίας. Ἡ νομαδικὴ ὀργάνωση τῆς ζωῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν ἔκανε ἀναγκαία τὴν οἰκογενειακὴ συνοχὴ καὶ τὴν ὑπαρξὴ τέκνων γιὰ τὴ βοήθεια στὶς ἐργασίες καὶ τὶς δραστηριότητές τους. Σύμφωνα μὲ τὴ βιβλικὴ ἐντολὴ «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε», ἡ πολυτεκνία στὸν Ἰσραὴλ θεωρεῖται ὡς εὐλογία τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ἡ στειρότητα καὶ ἡ ἀτεκνία τῶν συζύγων συνεπαγόταν ὄνειδος καὶ ἀποτελοῦσε κοινωνικὸ στίγμα.

Κατὰ τὴ βιβλικὴ διήγηση, στὸν Αὐνᾶν ἔχουμε τὴν πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας: «..εἶπεν δὲ Ἰούδας τῷ Αὐνᾶν, εἰσελθε πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου καὶ γαμβρεῦσαι αὐτὴν καὶ ἀνάσπασον σπέρμα τῷ ἀδελφῷ σου. γνοὺς δὲ Αὐνᾶν ὅτι οὐκ αὐτῷ ἔσται τὸ σπέρμα, ἐγίνετο ὅταν εἰσῆρχετο πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, ἐξέχεεν ἐπὶ τὴν γῆν τοῦ μὴ δοῦναι σπέρμα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, πονηρὸν δὲ ἐφάνη ἐναντίον τοῦ Θεοῦ ὅτι ἐποίησεν τοῦτο, καὶ ἐθανάτωσεν καὶ τοῦτον»²³.

Ἄν καὶ ἀρκετοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Θεὸς θανάτωσε τὸν Αὐνᾶν γιὰ τὴ μὴ ἐκπλήρωση τῆς ὑποχρέωσης τοῦ λεβιρατικοῦ γάμου, ἡ ραββινικὴ θεολογία διδάσκει ὅτι ἡ παράχρησιν καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀνδρικοῦ σπέρματος ἀποτελεῖ ἁμαρτία. Ἡ πράξη τοῦ Αὐνᾶν ἀποτελεῖ τὴ λεγομένη διακεκομμένη συνουσία (coitus interruptus) ποὺ κατατάσσεται ἀνεπιτυχῶς ἀπὸ μερικοὺς ὡς μέθοδος ἀντισυλληπτικὴ ἢ τρόπος ἐλέγχου τῶν γεννήσεων.

Ὁ ραββίνος Ἰφτάχ Νταμαρί, συμφωνώντας μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, πρεσβεύει ὅτι ἡ ἀντισύλληψιν στὸν Ἰσραὴλ ἀπαγο-

ρεύεται, διότι ἀντίκειται στὸ δημιουργικὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ²⁴. Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀπαγόρευσις τῆς ἀνδρικῆς ἀντισύλληψης, λόγῳ τῆς ἐντολῆς στὴν Τορὰ γιὰ τὴν μὴ καταστροφὴ τοῦ ἀνδρικοῦ σπέρματος²⁵, ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἀπαγόρευσις ἀπὸ ὀρισμένους ραββίνους τῆς ἐξέτασις σπέρματος, ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις στειρότητας καὶ ἀτεκνίας.

Β. Ἡ μουσουλμανικὴ θρησκεία

Τὸ Κοράνιο ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς μουσουλμανικῆς θρησκείας καὶ συνεπῶς οἱ ἀναφορὲς τῶν μουσουλμάνων θεολόγων λαμβάνονται ἀπὸ σχετικὰ κεφάλαια (σοῦρες) καὶ χωρὶα γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν τεκνογονία.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ γάμος στὸ Ἰσλάμ θεωρεῖται ἱερὴ συμφωνία, ἓνα δῶρο Θεοῦ, γιὰ τὴ σωματικὴ εὐχαρίστησις τῶν συζύγων καὶ τὴ διαιώνισιν τοῦ εἴδους. Ὁ Μωάμεθ τόνισε γιὰ τὸ γάμο: «Ὁ γάμος εἶναι ἡ παράδοσί μου. Ὅποιος ἀπορρίπτει τὴν παράδοσί μου δὲν ἔχει θέσις μαζί μου». Ὁ προφήτης τοῦ Ἰσλάμ περιέγραψε τὸ γάμο ὡς τὸ μισὸ τῆς θρησκείας ποὺ ἴδρυσε, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ὁ φόβος Θεοῦ²⁵.

Ὁ πρῶτος σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἡ καταστολὴ τῆς σαρκικῆς ἐπιθυμίας καὶ ὁ νηφάλιος βίος. Τὸ σαρκικὸ πάθος, λέει τὸ Ἰσλάμ, εἶναι τὸ πιὸ δυνατὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα πάθη τοῦ ἀνθρώπου, δημιουργεῖ στὸν ἄνθρωπο ἀνησυχία καὶ διαταράσσει τὴν ὁμαλίαν τῆς λειτουργίας. Γι' αὐτὸ ὁ γάμος εἶναι τὸ καλῶτερον μέσο γιὰ τὸν καθησυχασμὸ τοῦ πάθους, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ βρεῖ τὴ σωματικὴ καὶ ψυχικὴ του ἡρεμία²⁶. Ὁ γάμος ἀκόμη φυλάει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἁμαρτία τῆς μοιχείας καὶ τὸν προστατεύει ἀπὸ τὴ διάπραξιν ἔργων «ἀπαγορευμένων» ἀπὸ τὸν ἱερὸ νόμο (σαρία), ποὺ ἐπισύρουν τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ.

Ὁ δεῦτερος καὶ πιὸ σπουδαῖος σκοπὸς τοῦ γάμου εἶναι ἡ τεκνογονία. Ἡ γέννησις διαδόχων ἔχει πολλὰ ὠφέλεια.

Τὸ Ἰσλάμ ἐνθαρρύνει τοὺς Μουσουλμάνους νὰ γεννοῦν πολλὰ τέκνα καὶ θεωρεῖ τὴ γέννηση τέκνων ἀπὸ τοὺς πρώτους σπουδαίους σκοποὺς τῆς υπάρξεως τοῦ γάμου. Ἀπὸ τὴν ἐπίδραση βιβλικῶν διδασκαλιῶν ὁ Μωάμεθ συνιστᾷ τὴν πολυτεκνία. Ὁ ἄνθρωπος, λέει, πρέπει νὰ ἔχει τέκνα πολλὰ καὶ νὰ μὴ φοβᾶται πῶς νὰ τὰ διαθρέψει καὶ πῶς θὰ τὰ διαπαιδαγωγήσει, διότι ὁ θεὸς εἶναι παντοδύναμος καὶ εἶναι αὐτὸς ὁ μόνος ὑπόλογος γιὰ τὴ ζωὴ, τὴ διατροφή καὶ ὅλα τὰ ἄλλα γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Μὲ τὸ γάμο ὁ προφήτης τοῦ Ἰσλάμ σκόπευε νὰ συνδέσει μεταξὺ τους τὶς μεγάλες οἰκογένειες, δηλαδὴ τὶς φυλὲς καὶ τοὺς νομάδες τῶν Ἀράβων. Μὲ τὴν οἰκογένεια ὁ Μωάμεθ θεμελίωσε τὴν εἰρήνην ἀνάμεσα στὶς διάφορες φυλὲς καὶ τοὺς νομάδες τῶν Ἀράβων. Τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς τοὺς διατηρεῖ τὸ Ἰσλάμ. Ὅπως ὁ Προφήτης ἔτσι καὶ τὸ Ἰσλάμ φροντίζει νὰ καλλιεργεῖ τὴν ἀγάπην ἀνάμεσα στὶς φυλὲς καὶ στοὺς νομάδες, ὥστε νὰ προάγεται ἡ κοινωνικὴ ζωὴ.

Τοὺς πρακτικοὺς σκοποὺς τοῦ ἰσλαμικοῦ γάμου τοὺς βρίσκουμε καὶ στὸ ἐξῆς, ὅτι μὲ τὸ γάμο πολλαπλασιάζεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμάνων καὶ δίνεται ἡ δυνατότητα στὸ κράτος νὰ αὐξάνει τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ του ἰσχύ. Γι' αὐτὸ τὸ Ἰσλάμ ἐνθαρρύνει τοὺς πιστοὺς του νὰ παντρεύονται καὶ νὰ ἀποκτιοῦν τέκνα. Ὁ Μωάμεθ ἀναθεμάτισε τοὺς ἀγάμους: «Οἱ πιὸ κακοὶ ἄνθρωποι ἀπὸ σὰς εἶναι οἱ ἄγαμοι καὶ οἱ πιὸ ἁμαρτωλοὶ μεταξὺ τῶν νεκρῶν εἶναι οἱ ἄγαμοι» λέει σ' ἓνα Χαντίθ. Εἶναι πεποίθησις τῶν Μουσουλμάνων ὅτι ὁ θεὸς ἀκούει τὸν ἔγγαμο περισσότερο ἀπὸ τὸν ἄγαμο. Πάνω σ' αὐτὸ ὁ Μωάμεθ λέει: «Ὅποιος θέλει νὰ γίνῃ δίκαιος μπρὸς σὰ μάτια τοῦ Θεοῦ τὴν ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως, ἄς παντρευτεῖ τὶς ἐλεύθερες γυναῖκες».

Ὁ Ἀχμέτ Χαμλίσιν, μέλος τοῦ θεολογικοῦ Συμβουλίου τοῦ Μαρόκου στὸ Ραμπάτ, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πολυτεκνία

ἀποτελεῖ ὕψιστο σκοπὸ στὸ Ἰσλάμ, ἀλλὰ ἡ ἀντισύλληψη εἶναι ἐλεύθερη ἐπιλογὴ τοῦ ζευγαριοῦ στὴν ἐπίτευξιν τοῦ στόχου αὐτοῦ.

Ἡ ἰσλαμικὴ θεώρησις τῆς τεκνογονίας ὡς σκοποῦ τοῦ γάμου εἶναι προτρεπτικὴ γιὰ τὴν πολυτεκνία, ὅμως ἡ ἀντισύλληψη δὲν θεωρεῖται παραβίασις τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, ὅταν αὐτὴ ὑπηρετεῖ τὸ σκοπὸ αὐτό, δηλαδὴ ὅταν ρυθμίζει καὶ δὲν ἀποκλείει τὶς γεννήσεις. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σχετικῶν κειμένων, τὰ διλήμματα ἐπικεντρώνονται στὴν ἰατρικὴ παρέμβασις μέσῳ τῶν τεχνητῶν καὶ χημικῶν μεθόδων τῆς ἀντισύλληψης σὲ θεσμοὺς παραδοσιακοὺς, ὅπως ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ τεκνογονία καὶ αὐτὰ συνδέονται μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἰσλαμικοῦ νόμου.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' Ἑλληνόγλωσσον

- ΑΕΡΑΚΗ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ στοῦ θέμα τῆς τεκνογονίας*, Αἴγινα 1983.
- ΒΑΝΤΣΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ὁ Γάμος καὶ ἡ προετοιμασία αὐτοῦ ἐξ ἀπόψεως Ὀρθόδοξου Ποιμαντικῆς*, διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1977.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, (νῦν Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας), *Μπροστὰ στοῦ γενετήσιο πρόβλημα*, Ἀθήνα 1957.
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ ΜΑΞΙΜΟΥ Ἀρχ., *Ἡ ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς ἱερᾶς ἐξομολογήσεως*, Ἀθήνα 1952.
- ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ ΜΙΧΑΗΛ, *Τίμιοι μὲ τὰ ἀνθρώπινα (Ὁ γάμος στὰ ὄρια τῆς Ὀρθόδοξης Ἠθικῆς)*, Ἀθήνα 1983.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀγάπη καὶ Γάμος*, Ἀθήνα 3 1989.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΛΟΥ ΔΗΜ., *Γάμος, Σεξουαλικότητα καὶ Ἀγαμία-Μία ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ θεώρηση*, μτφ. Δ. Βακάρου Πρεσβ., Θεσσαλονίκη 1986.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Γάμος καὶ ἀγαμία εἰς τὴν Ἐκκλησίαν», περ. *Γρ. Παλαμᾶς*, τεῦχος 68, Θεσσαλονίκη 1978.
- ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ ΣΑΒΒΑ, *Ἡ ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας*, Ἀθήνα 1990.
- ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἀποφυγὴ Τεκνογονίας, Ἀμαρτία;*, Ἀθήνα 1995.
- ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ ΝΙΚΟΥ, *Ἡ Ὀρθόδοξη Θεολογία γιὰ τὸ σκοπὸ τοῦ Γάμου*, Ἀθήνα 1989.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἡ ρύθμιση τῆς τεκνογονίας, Ὀρθόδοξη καὶ Ἑλληνικὴ ἄποψη*, Ἀθήνα 1994.
- ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Περὶ Γάμου-τεκνογονίας καὶ Παρθενίας*, ἔκδοση συλλόγου «Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης», Ἀθήνα 1971.
- ΝΤΑΜΠΟΥΡ ΙΜΠΡΑΧΙΜ ΧΑΛΛΙΑ πρεσβ., *Γάμος καὶ Οἰκογένεια κατὰ τὸ Ἰσλάμ*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990.

- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ἀρχ., *Τὸ ζήτημα τῆς Τεκνογονίας (τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα ἀπὸ χριστιανικῆς ἀπόψεως)*, 1957.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, (πρώην μητρ. Δημητριάδος καὶ Ἀλμυροῦ), Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, *Γιὰ ἓνα πετυχημένο γάμο*, Ἀθήνα.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κρίσις στὴ σύγχρονη οἰκογένεια*, Ἀθήνα.
- ΠΑΤΡΩΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ὁ γάμος στὴ Θεολογία καὶ στὴ ζωή*, Ἀθήνα 1983.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Γάμος καὶ Ἀγαμία κατὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο*, Ἀθήνα 1985.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞ., *Τὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας καὶ ἡ ἐγκύκλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1937)*, Ἀθήνα 1977.
- STRUVE PIERRE, *Ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων*, περ. Ἀκτίνας 1963, σελ. 134-137.
- «ΣΥΝΑΞΗ» Περιοδικό, Ἔρωσ Θεοῦ, ἔρωσ ἀνθρώπων, τεῦχος 32, Ἀθήνα 1989.
- ΦΑΡΟΥ Φ.,- ΚΟΦΙΝΑ Σ., *Συζυγία*, Ἀθήνα 1987.
- ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ, *Γάμος*, Ἀθήνα 1989.
- ΦΑΝΑΡΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἡ τεκνογονία στὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη ποιμαντικὴ*, διπλωματικὴ μεταπτυχιακὴ ἐργασία εἰδίκευσης, Θεσσαλονίκη 1992, (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Υποβοηθούμενη ἀναπαραγωγὴ, Ἠθικοκοινωνικὴ Προσέγγιση*, ἔκδ. Τὸ Παλίμψιστον, Θεσσαλονίκη 2000.
- ΦΩΤΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ, *Ἀγάπη καὶ Γάμος*, Ὀρθόδοξα Τετράδια/1, Ἀθήνα 1995.
- ΧΑΡΩΝΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Τὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως*, Ἀθήνα 1972.
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΖΑΦΕΙΡΗ, Μητρ. Περιστερίου, «Αἱ ἀμβλώσεις καὶ ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ περιοδικὸ Θεολογία, Ἀθήνα 1991.

Β' Ξενόγλωσσον

- BREITOWITZ YITZCHOK Rabbi, «The Preembryo in Halacha» in *Jewish Law, Articles examining Halacha, Jewish Issues and Secular Law*.

- CATECHISM OF THE CATHOLIC CHURCH, 1994, Article 6, The sixth commandment, III. The Love of Husband and Wife, The fecundity of marriage, 2368-2370.
- «Congregation for the Doctrine and of the Faith, Instruction on respect for Human Life in Its Origin and on the Dignity of Procreation (1987)», II,I.1.5, Int 4. Roman Catholic Church, Vatican Press 1987.
- CONSTANTELOS DEMITRIOS, *Marriage in the Greek Orthodox Church*, 1985.
- ELLINGSEN MARK, *The Cutting Edge*, W.C.C, Geneva 1993.
- HANIGAN JAMES, *What are they saying about sexual morality?* New York 1982.
- HARAKAS STANLEY REV., *Guidelines for marriage in the Orthodox Church*, New York.
- HARAKAS STANLEY REV., *Contemporary Moral Issues*, Minnesota 1982.
- LARCHET JEAN-CLAUDE, *Pour une éthique de la procréation*, Cerf/Paris 1998.
- MEYENDORFF JOHN, *Marriage: An Orthodox perspective*, New York 1965.
- NOONAN J. T., *Contraception et Marriage, évolution ou contraception dans la pensée Chretienne*, Paris 1969.
- PATRINAKOS NICON, *The Orthodox Church on Birth Control*, New Jersey 1975.
- ZARHIRIS Gerasimos, Metropolitan of PERISTERI, «Morality of Contraception: an Eastern Orthodox opinion», *Orthodox Observer*, U.S.A. 1974.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος 36 πνευματικοὶ πατέρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 18 ἦταν ἄγαμοι καὶ οἱ 18 ἔγγαμοι. Ἡ παράθεση τῶν ποιμαντικῶν ἀπόψεων καὶ θέσεων ἔγινε μὲ προσωπικὴ συζήτηση μὲ 26 πνευματικούς, μὲ ἀλληλογραφία μὲ 4 καὶ κατόπιν ἐπικοινωνίας καὶ παραπομπῆς σὲ δημοσιευμένα κείμενά τους μὲ 6 ποιμένες-συγγραφεῖς. Οἱ ἐρωτηθέντες πνευματικοὶ εἶναι γνωστοὶ γιὰ τὴν ποιμαντικὴ ἐμπειρία τους καὶ ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀγκαλιάζουν πνευματικὰ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ἀκόμη καὶ ἀποδήμους Ἕλληνας στὸ ἐξωτερικὸ. Παρατίθενται ξεχωριστὰ οἱ θέσεις τῶν ἐγγάμων καὶ ἀγάμων πνευματικῶν γιὰ τὴν καλύτερη δυνατὴ παρουσίαση τῶν ἐκάστοτε ἀπόψεων.

Θέμα :

Ἀντισύλληψη:

Τεχνικὴ καὶ Φυσικὴ Ρύθμιση τῆς Γονιμότητας

	Τεχνικὴ Ἀντισύλληψη		Φυσικὴ Ἀντισύλληψη	
	(χρῆση ἀγόνων ἡμερῶν)			
	ΝΑΙ	ΟΧΙ	ΝΑΙ	ΟΧΙ
Ἐγγαμοὶ Πνευματικοί:	44,5 %	55,5 %	91,5 %	8,5 %
Ἄγαμοὶ Πνευματικοί:	22,3 %	77,7 %	94,5 %	5,5 %
Σύνολο Πνευματικῶν:	33,4 %	66,6 %	93,0 %	7,0 %

Θέμα :

Ρύθμιση τῆς γονιμότητας
καὶ συμμετοχὴ στὴ Θεία Εὐχαριστία

	Στέρηση	Μὴ Στέρηση
	Θείας Κοινωνίας	Θείας Κοινωνίας
Ἐγγαμοὶ Πνευματικοί:	56,9 %	43,1 %
Ἄγαμοὶ Πνευματικοί:	59,2 %	40,8 %
Σύνολο Πνευματικῶν:	58,05 %	41,95 %

Θέμα :

Ἡ συζυγική συνουσία κατὰ τὴν ἐγκυμοσύνη

	ΝΑΙ μὲ ἰατρικὴ ἄδεια	ΟΧΙ σὲ κάθε περίπτωση
Ἐγγαμοὶ Πνευματικοί:	100 %	0%
Ἄγαμοὶ Πνευματικοί:	94,4 %	5,6 %
Σύνολο Πνευματικῶν:	97,3 %	2,7 %

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὁμιλία ΙΣΤ', *Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ οἰκονομίας*, PG 151, 189.
2. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, «καὶ γυναικὶ μὲν συγγενομένῳ κατὰ νόμον οὐδεὶς ἂν μέμψαιτο μέχρι γήρως, κρηματιζομένῳ δὲ πάντες», PG 62, 689.
3. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ἀγάπης*, PG 90, 989.
4. Ἀνέστη Κεσελόπουλου, *Πάθη καὶ Ἀρετὴς στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 25, σημ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, πρὸς τὴν ἐν μοναζούσαις Ἐέννην, PG 150, 1069A.
5. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Eis τὸ ἀποστολικὸν ρητὸν «διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω...»*, PG 51, 243.
6. Ἰωάννου Δαμασκνοῦ, *Ἐγὰ Παράλληλα*, PG 96, 257.
7. ὁ.π.,
8. Ἡ Ἀγγλικανικὴ σύνοδος τοῦ Λάμπεθ τὸ 1930 πρότεινε τὴν τέλεια ἀποχὴ ἀπὸ τῆ συζυγικῆ σχέσης ὡς τὸ μόνον νόμιμο μέσο γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς τεκνογονίας.
9. «Ἡ ἐγκράτεια ἀποτελεῖ διὰ τοὺς συζύγους τὸ μόνον νόμιμον μέσον ἀποφυγῆς τῆς τεκνογονίας, ὅταν πραγματικὴ παρουσιάζεται διὰ τὴν ἀποφυγὴν αὐτῆς ἀνάγκη».
10. βλ., Ἀλέξανδρου Σταυρόπουλου, *Τὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας καὶ ἡ Ἐγκύκλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1937)*. Συμβολὴ εἰς τὴν ποιμαντικὴ τῆς τεκνογονίας ἐξ ἀπόψεως Ὁρθοδόξου, Ἀθήνα 1977.
11. Βασιλείου Φανάρα, *Υποβοηθούμενη Ἀναπαραγωγή, Ἠθικοκοινωνικὴ Προσέγγιση*, ἔκδ. Τὸ Παλίμψηστον, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 169.
12. Ἀρχ. Νικόδημου Ἀεράκη, *Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ στὸ θέμα τῆς τεκνογονίας*, εἰσήγηση σὲ Ἱερατικὴ Σύναξη, 29-3-1983.
13. π. Φιλόθεος Φάρος – π. Σταῦρος Κοφινάς, *Γάμος*, Ἀθήνα 1989, σελ. 12.
14. Ἀρχ. Γερ. Δημόπουλου, μν. ἔργ., σελ. 24. Στὸ περιοδικό «Πολύτεκνη Οἰκογένεια», τεῦχος 51, Σεπτέμβριος 1991, σημειώ-νεται ἡ ὀρθὴ προοπτικὴ τῆς πολυτεκνίας: «ἡ πολυτεκνία θὰ πρέ-

πει νὰ συμβαδίζει μὲ τὴν ἀρετὴ καὶ τὸν ἀγιασμό, τότε καὶ μόνο σώζονται οἱ πολύτεκνοι γονεῖς».

15. Βασιλείου Γιούλιση, *Εἰσαγωγή στὴ Γενικὴ Κοινωνιολογία*, 1986, σελ. 104.

16. π. Δημητρίου Κωνσταντέλου, *Γάμος, Σεξουαλικότητα καὶ Ἀγαμία. Μία ἑλληνικὴ ὀρθόδοξη θεώρηση*, μτφρ. π. Δημητρίου Βακάρου, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 16.

17. Catechism of the Catholic Church, 1994, Article 6, The sixth commandment, III. The Love of Husband and Wife, The fecundity of marriage, 2368--2370.

18. ἔφημ. Τὸ Βῆμα, 2/10/1994, σελ. 22.

19. Μισνά (δεύτερος νόμος) εἶναι ἡ συστηματικὴ ἔκθεση τοῦ προφορικοῦ νόμου. Περιέχει συνοπτικὴ ἑρμηνεία τοῦ Νόμου καὶ εἶναι γραμμένη στὴ μεταβιβλικὴ ἑβραϊκὴ γλώσσα μὲ πλῆθος ἀραμαϊκῶν, ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν λέξεων. Βλ. Δαμιανοῦ Δόικου, *Εἰσαγωγή στὴν Παλαιὰ Διαθήκη (Γενικὴ Εἰσαγωγή)*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 158-159.

20. Ταλμούδ (διδασκαλία) εἶναι τὸ συλλογικὸ ἔργο ποῦ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὴ Μισνά καὶ τὴ Γκεμαρά.

21. Χαλαχά (κανόννας ζωῆς) εἶναι ἡ διατύπωση κανόνα νομικοῦ χαρακτῆρα, ποῦ ἀφορᾷ τὸν τελετουργικὸ, πολιτικὸ καὶ ποινικὸ νόμο, δηλαδὴ σὲ κάθε τι ποῦ ρυθμίζει τὴ ζωὴ τῶν Ἰουδαίων, ὁ σύγχρονος ἰουδαϊκὸς νόμος καὶ ἠθικὴ.

22. Γέν. 38,10.

23. ἔφημ. Τὸ Βῆμα, 2/10/1994, σελ. 22.

24. Eisenberg Daniel, «Stem cell research in Jewish Law», *Articles in Jewish Law*.

25. Athar Shahid, «Islamic Perspective in Medical Ethics» in *Islamic Medicine*.

26. Νταμποῦρ Ἰμπραχίμ Χαλλίλ, πρεσβ., *Γάμος καὶ Οἰκογένεια κατὰ τὸ Ἰσλάμ*, διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 32-38.